

Studije

Izvorni članak UDK 111.1(045)

doi: [10.21464/f44207](https://doi.org/10.21464/f44207)

Primljeno 4. 10. 2023.

Dušan Ignjatović

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Danila Bojovića bb, ME–81400 Nikšić
dusan.i@ucg.ac.me

Trodimensionalnost kao οὐσία tijela

Odnos tijela, stvari i protežnosti u misli Ivana Filopona

Sažetak

Članak istražuje mjesto, ulogu i značaj ideje o trodimenzionalnoj protežnosti u kontekstu Filoponove metafizike stvari. U njezinom razvoju jasno se uočavaju dvije različite faze: (1) u kojoj se trodimenzionalnost shvaća kao neodvojiva akcidencija aristotelovske prvotne stvari i (2) u kojoj sama trodimenzionalnost postaje prvotna stvar i krajnji subjekt svih prirodnih entiteta. U radu se tvrdi da je ovaj Filoponov »ontološki rez«, pored nedvosmislenih filozofskih motiva, bio posredno inspiriran i teološkom raspravom o stvaranju ex nihilo.

Ključne riječi

Ivan Filopon, Aristotel, prvotna stvar, trodimenzionalna protežnost, tijelo

1. Uvod

Aristotelova tvrdnja da »ako pak postoji štogod prvo, koje se prema čemu drugome ne naziva 'onakveno' (ἐκείνινον), ono je prvotna stvar (πρώτη ὄλη)«¹ – zajedno s drugim odjeljcima iz njegova korpusa u kojima se izraz πρώτη ὄλη² spominje ili se moguće na njega aludira³ – poslužili su kao uvod u proučavanje »prvotne stvari«, važnog koncepta u Aristotelovu objašnjenju fizičke stvarnosti, ali i koncepta od čijeg tumačenja umnogome ovisi razumijeva-

1

Met. 1049 a24–26, prema: Aristotel, *Metafizika*, prev. Tomislav Ladan, Globus – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1988.

2

Usp. *Met.* 1014 b32, 1015 a7, 1017 a5, 1044 a23; *De gen. anim.* 729 a33; *De Gen. et Corr.* 329 a23.

3

Usp. *Meteor.* 390a 5 (μὲν ὄλη οὐδὲν ἄλλο παρ' αὐτήν); *Met.* 1017 b24 (ὑποκείμενον ἔσχατον), 1029 a20 (ὄλην ἢ καθ' αὐτήν), 1035 b30–31 (ἐσχάτη ὄλη); *Phy.* 192a 31 (τὸ πρῶτον ὑποκείμενον), 193 a10 (τὸ πρῶτον ἐνυπάρχον).

nje njegove metafizike. Aristotelovska ideja o »pratvari« bila je predmetom redovitih rasprava u vezi s prirodom tvari, koje su započeli (kasno)antički komentatori (poganski i kršćanski), a nastavili skolastički autori tijekom srednjovjekovlja. *Quaestio vexata* o eksplanatornoj ulozi i statusu ovog pojma u Stagiraninovoj filozofiji, nije zaobišla ni moderne komentatore. Prema tradicionalnom, i dalje najšire prihvaćenom tumačenju, Aristotel postulira ideju o »čistoj« prvotnoj tvari kao vječnom, netjelesnom, bezobličnom i neodredivom subjektu svih formi i principu svake bitne promjene (tj. nastajanja i propadanja). Ova »pratvar« nije ništa drugo do potencijalnost koja može postojati samo kao aktualizirana u nekoj konkretnoj tvari, tj. u nekom od elemenata, i ono što opstaje kada se jedna suprotnost zamijeni drugom (kao što primjerice bronca opstaje u brončanom kipu). Aristotel vjeruje, tvrde »tradicionalisti«, da osnovni elementi (zrak, vatra, zemlja i voda) mogu prelaziti jedan u drugi, i ukoliko ne bi bilo tvari prvotnije od samih elemenata, ostalo bi nejasno što uopće podliježe njihovoj promjeni?⁴ To bi, suglasno ovom tumačenju, značilo da elementi ne samo da jesu tvar nego da i oni, također, imaju tvarni subjekt.⁵ Od polovice 20. stoljeća, neki komentatori dovode u sumnju postojanje trajnog subjekta svih bitnih promjena, osporavajući tako tradicionalnu ulogu prvotne tvari.⁶ Oni najčešće zastupaju gledište da tekstovi iz aristotelovskog korpusa, na koji se pozivaju zastupnici tradicionalnog tumačenja, ne podržavaju koncept prvotne tvari i/ili da sâm koncept *per se* nije dovoljno jasan i konzistentan. Hugh R. King, promotor antitradicionalističkog tumačenja, u svome članku iz 1958. godine, brani diskutabilnu tezu da su zapravo četiri osnovna elementa, a ne bez sadržajna prvotna tvar, najizvorniji oblik tvari u svim složenim tijelima.⁷ Ukoliko bi, smatra King, elementima bila nužna neka zajednička podležeća tvar, da bi se objasnila njihova promjena, utoliko bi postojao među trenutak (kada prvotna tvar odbacuje prethodni, da bi primila novi oblik) kada materije ne bi bilo, s obzirom na to da je prvotna tvar po sebi krajnje neodređena i bezoblična, tj. lišena svih svojstava.⁸ Njegovu tezu osporili su Friedrich Solmsen i A. R. Lacey,⁹ čime je pokrenuta duga i kontroverzna rasprava između »tradicionalista« i njihovih oponenta u vezi sa statusom *prima materia* u Aristotela.

Zanimljivo je da Hugh R. King i William Charlton porijeklo tradicionalnog prikaza prvotne tvari vide u krivom izjednačavanju Aristotelove tvari (ὕλη) s Platonovim »trećim rodом«, odnosno prostorom (χώρα) iz *Timeja* (kao proto-konceptom tvari), od strane peripatetičke i (neo)platonovske komentatorske tradicije, i to u kontekstu njihova projekta izmirenja Platona i Aristotela.¹⁰ Osim peripatetika i (neo)platoničara ovu su ideju prihvatili i stoici, dakako u svom referentnom okviru, a jedna od tema bila je ispitivanje odnosa između tvari kao trajnog, neodređenog subjekta fizičke promjene (lišenog tjelesnih kakvoća) i trodimenzionalnosti.¹¹ Također, i neki suvremeni komentatori, koji podržavaju postojanje prvotne tvari u Aristotelovoj filozofiji, protive se tradicionalnom tumačenju, prema kojemu je ona potpuno neodređena i nedefinirana. Iako smatraju da je koncept primarnog tvornog subjekta prihvatljiv, uvjereni su da je krajnje neodređena prvotna tvar neprihvatljiva kao eksplanatorni princip promjene.¹² Oni su, želeći razriješiti ovu poteškoću, nastojali dokazati da aristotelovska *prima materia* posjeduje trodimenzionalnu protežnost, kao njezino bitno svojstvo, razlikujući se u shvaćanju prirode te protežnosti.

Različiti interpretativni modeli ontološkog statusa aristotelovske tvari povlačio je za sobom niz teorijskih problema. Može li nešto što je bezoblično i

netjelesno, nešto što se nalazi u stanju čiste potencijalnosti biti »nositelj« kakvoća i »subjekt« postajanja i promjena u prirodi, ili je ta uloga isključivo rezervirana za entitet koji posjeduje dimenzije? Postoji li nešto što ontološki prethodi prvoj tvari, tj. može li se tvar svesti na nešto fundamentalnije? Je li trodimenzionalnost akcidentalno svojstvo tvari ili je prvotna tvar isto što i tro-

4

Usp. Howard M. Robinson, »Prime Matter in Aristotle«, *Phronesis* 19 (1974) 2, str. 168–188, ovdje str. 168. Znanstvenici koji, poput Robinsona, smatraju da je Aristotel privržen konceptu prvotne stvari su: Happ (usp. Heinz Happ, *Hyle. Studien zum aristotelischen Materie-Begriff*, De Gruyter, Berlin 1971.), Solmsen (usp. Friedrich Solmsen, »Aristotle and Prime Matter: A Reply to Hugh R. King«, *Journal of the History of Ideas* 19 (1958) 2, str. 243–252, doi: <https://doi.org/10.2307/2707937>; Friedrich Solmsen, *Aristotle's System of the Physical World. A Comparison with His Predecessors*, Cornell University Press, Ithaca 1960.), Lacey (usp. Alan R. Lacey, »The Eleatics and Aristotle on Some Problems of Change«, *Journal of the History of Ideas* 26 (1965) 4, str. 451–468, doi: <https://doi.org/10.2307/2708493>), Dancy (usp. Russell M. Dancy, »On Some of Aristotle's Second Thoughts about Substances: Matter«, *The Philosophical Review* 87 (1978) 3, str. 372–413, doi: <https://doi.org/10.2307/2184902>), Williams (usp. Christopher John Fardo Williams, *Aristotle's De Generatione et Corruptione*, Oxford University Press, Oxford 1982., str. 211–219), Cohen (usp. Sheldon M. Cohen, »Aristotle's Doctrine of the Material Substrate«, *Philosophical Review* 93 (1984) 2, str. 171–194, doi: <https://doi.org/10.2307/2184582>), Loux (usp. Michael J. Loux, *Primary Ousia. An Essay on Aristotle's Metaphysics Z and H*, Cornell University Press, Ithaca – London 1991., str. 64–70, 239–252) i dr. Neki komentatori prihvaćaju tradicionalno tumačenje, premda sâm koncept prvotne tvari smatraju nekonzistentnim (usp. Daniel W. Graham, »The Paradox of Prime Matter«, *Journal for the History of Philosophy* 25 (1987) 4, str. 475–490, doi: <https://doi.org/10.1353/hph.1987.0063>; Daniel W. Graham, *Aristotle's Two Systems*, Clarendon Press, Oxford 1987., str. 227–229; Christopher John Fardo Williams, *Aristotle's De Generatione et Corruptione*, Oxford University Press, Oxford 1982., str. 218–219).

5

Usp. *De Gen. et Corr.* 329 a28–32; *Met.* 1070 b11–14.

6

Među znanstvenicima koji zastupaju tezu da Aristotel nije bio posvećen konceptu prvotne tvari, ističu se: King (usp. Hugh R. King,

»Aristotle without Materia Prima«, *Journal of the History of Ideas* 17 (1956) 3, str. 370–389, doi: <https://doi.org/10.2307/2707550>), Charlton (usp. William Charlton, »Prime Matter: A Rejoinder«, *Phronesis*, 28 (1983) 2, str. 197–211; Willaim Charlton, *Aristotles Physics, Books 1 & 2. Translated [from the Greek] with Introduction and Notes*, Oxford University Press, Oxford 1992., str. 129–145), Jones (usp. Barrington Jones, »Aristotle's Introduction of Matter«, *The Philosophical Review* 83 (1974) 4, str. 474–500), Furth (usp. Montgomery Furth, *Substance, Form, and Psyche. An Aristotelian Metaphysics*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.), Gill (usp. Mary Louise Gill, *Aristotle on Substance. The Paradox of Unity*, Princeton University Press, Princeton 1989.), Scaltsas (usp. Theodore Scaltsas, *Substances and Universals in Aristotle's Metaphysics*, Cornell University Press, Ithaca 1994.), Broadie (usp. Sarah Broadie, »De Generatione et Corruptione I 4: Distinguishing Alteration«, u: Frans A. J. de Haas, Jaap Mansfeld (ur.), *Proceedings of the XVth Symposium Aristotelicum*, Clarendon Press, Oxford 2004., str. 123–150, doi: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199242924.003.0006>).

7

Usp. H. R. King, »Aristotle without Materia Prima«, str. 370 i dalje.

8

Ibid., str. 375.

9

Vidi bilješku 4 za detaljne reference u vezi sa spomenutim autorima.

10

Usp. H. R. King, »Aristotle without Materia Prima«, 388–389; usp. W. Charlton, »Appendix«, u: *Aristotles Physics, Books 1 & 2*, str. 142–145.

11

Usp. Calvin G. Normore, »Form, matter and nominalism (or what is in a name): comments on Robert Pasnau's 'Metaphysical Themes'«, *Philosophical Studies* 171 (2014) 1, str. 27–35, ovdje str. 29, doi: <https://doi.org/10.1007/s11098-013-0252-1>.

12

Usp. S. M. Cohen, »Aristotle's Doctrine of the Material Substrate«, str 179; Sheldon M. Cohen, *Aristotle on Nature and Incomplete*

dimenzionalna protežnost? Za Ivana Filopona (Gramatika), aleksandrijskog filozofa iz šestog stoljeća, trodimenzionalna je protežnost, naročito u njegovim poznijim spisima, imala važnu ulogu u objašnjenju opažajnog svijeta. Ipak, u ranijoj fazi njegova filozofskog razvitka, kada je bio pod neposrednim hermeneutičkim utjecajem svojega učitelja Amonija, čija je predavanja uređivao u aleksandrijskoj novoplatonovskoj školi, nailazimo na tradicionalno shvaćanje »prvotne tvari« (πρώτη ὕλη) kao: »prvo podležeće u svakom pojedinačnom« (τὸ πρῶτον ὑποκειμενον ἐκάστω).¹³ Tek će u kasnijim spisima tvar, kao bezoblično načelo od koje se gradi svijet i stvari u njemu, postati jedan od najznačajnijih predmeta njegove kritike i to u kontekstu dokazivanja stvaranja svijeta *ex nihilo*. Naš cilj je, najprije, izložiti Filoponova različita stajališta o prirodi tvari, a potom i utvrditi razloge ovako radikalnog zaokreta u njegovu mišljenju.

2. Trodimenzionalnost kao »drugo podležeće«

U komentarima na Aristotelove *Kategorije*, u odjeljku rezerviranom za drugu kategoriju (τὸ ποσόν), Filopon sažima Aristotelovo učenje o poretku kategorija:

»U prirodi stvari kolikoća (τὸ ποσόν) je druga po redu. Jer, kao što se često kaže, prvotna tvar koja je netjelesna, bezoblična i neoblikovana, prije nego što se proširila (ἐξογκωθείσα), zadobiva tri dimenzije i postaje trodimenzionalna (γίνεται τριχῆ διαστατόν). Tako, ono što Aristotel imenuje drugim subjektom (δεύτερον ὑποκειμενον) prima kakvoće i tvori elemente, pa je kakvoća (τὸ ποιόν) treća po redu među stvarima koje jesu, a odnosi (τὰ πρὸς τι) četvrti.«¹⁴

Slojevitost tvornih subjekta u prirodi Filopon pokazuje i na primjeru ljudskog tijela:

»Jer, postoji više stvari (ὄλαι) jedne stvari od kojih su neke bliže, a druge udaljenije. Na primjer, ljudskome tijelu najbliža su tvar raznorodni dijelovi (τὰ ἀνομοιομερῆ),¹⁵ kao što on [tj. Aristotel] sâm kaže, a tvar koja njima prethodi su istorodni dijelovi (ὕλη τὰ ὁμοιομερῆ), jer oni u poretku tvari podliježu (onim dijelovima) koji služe kao organi; a prije istorodnih dijelova su tjelesne tečnosti (οἱ χυμοί); a prije tjelesnih tečnosti su elementi (τὰ στοιχεῖα); a prije elemenata, trodimenzionalnost (τὸ τριχῆ διαστατόν); a prije nje, prvotna tvar (ἡ πρώτη ὕλη).«¹⁶

Isto vrijedi za svaku fizičku stvar. Filopon daje primjer brončanog kipa:

»Najbliža tvar (προσεχῆς ὕλη) nekome kipu jest bronca, ali budući da mu (osim toga) i nešto drugo podliježe (ὑπόκειται) – primjerice voda – voda je također tvar kipu, a isto tako i ono trodimenzionalno (τὸ τριχῆ διαστατόν) koje podliježe vodi, i prvotna tvar (ἡ πρώτη ὕλη) koja izravno podliježe onom trodimenzionalnom.«¹⁷

Iz navedenih primjera vidimo zapravo da Filopon uslojava stvarne subjekte prirodnoga svijeta, na način da netjelesna i bezoblična prvotna tvar, zajedno s kolikoćom (τὸ ποσόν ili οὐσιῶδες ποσόν),¹⁸ obrazuje novi tvorni subjekt koji se obilježava sinonimnim izrazima: »tijelo bez kakvoće« (ἄπιον σῶμα), »jednostavno tijelo« (ἀπλῶς σῶμα), »tvar opskrbljena masom« (ἡ ὄγκωθείσα ὕλη), »tjelesna rasprostrtnost« (σωματικὸν διάστημα), »trodimenzionalnost« (τὸ τριχῆ διαστατόν). Kada trodimenzionalnosti, koja je ustvari jedna »masa« (ὄγκος) bez veličine,¹⁹ pridode kakvoća (τὸ ποιόν) formira se priroda elemenata, tako što npr. toplota i suhoća tvore vatru, toplota i vlažnost zrak itd. Osnovni elementi nisu tvar po sebi, tj. jednostavna tvar (ἀπλῶς ὕλη), nego su srodni tvari (πρὸς τι ὕλη), odnosno najbliži (προσεχέστερον) tvari. Tek njihovim povezivanjem nastaju složena tijela (σύνθετα σώματα).²⁰

Filopon vjeruje da je tvar, za Aristotela, prvo podležeće (τὸ ὑποκείμενον πρῶτον) koje s trodimenzionalnošću (tj. dužinom, širinom i dubinom), čini osnovni sloj ili subjekt, kojemu se nadalje pridaju svojstva za neku konkretnu stvar. Zajedno s trima dimenzijama tvar obrazuje »drugo podležeće«, svojevrsni tvarni entitet bez kakvoća koji postaje subjekt za kakvoće (toplo, hladno, tečno i suho). Ukrštanjem osnovnih kakvoća nastaju četiri primarne stihije: zemlja, zrak, vatra i voda. Služeći se peripatetičkim izrazom δεῦτερον ὑποκείμενον, Filopon jasno izdvaja drugo podležeće kao zaseban sloj između prvotne tvari i kakvoća, čineći ga tako posebnim entitetom unutar ontološkog poretka stvari. U ovoj fazi Filopon još uvijek shvaća trodimenzionalnost kao »kolikoću« (ποσόν) i »akcidenciju« (συμβεβηκός), neodvojivu od prve kategorije, tj. »supstancije« (οὐσία). On to potvrđuje i u *Komentarima na Fiziku*, gdje kaže da tvar i drugo podležeće, odnosno »ono trodimenzionalno« (tijelo bez kakvoća) može postojati samo po sebi (καθ' αὐτὸ), iako ga zapravo nikada ne srećemo bez kakvoća.²¹ To znači da iako prvotna tvar nije »neko-što«, tj. konkretna stvar koju odlikuje autonomno postojanje, ona, unatoč tome,

Substance, Cambridge University Press, Cambridge 1996., str. 62; Robert Sokolowski, »Matter, Elements, and Substance in Aristotle«, *Journal of The History of Philosophy* 8 (1970) 3, str. 263–288, doi: <https://doi.org/10.1353/hph.2008.1672>; Richard Sorabji, *Matter, Space, and Motion. Theories in Antiquity and Their Sequel*, Cornell University Press, London 1988., str. 3–43; Christopher Byrne, »Prime Matter and Actuality«, *Journal of the History of Philosophy*, 33 (1995) 2, str. 197–224, osobito str. 201 i 222, doi: <https://doi.org/10.1353/hph.1995.0023>.

13

Aristotel, *Phy.* 192a 31.

14

In cat. 83.13–19. Citirano prema kritičkom izdanju: *In Aristotelis Categorias Commentarium Philoponi (olim Ammonii) in Aristotelis categorias commentarium*, Adolfus Busse (ur.), Commentaria in Aristotelem Graeca 13.1, Reimer, Berlin 1898.

15

Filopon ima u vidu dijelove tijela poput glave, udova ili većih unutrašnjih organa, za razliku od jednolike, homogene strukture, npr. mesa, krvi i sl.

16

In phy. 231.32–232.6. Citirano prema kritičkom izdanju: *Ioannis Philoponi in Aristotelis physicorum libros octo commentaria*, Hieronymus Vitelli (ur.), Commentaria in Aristotelem Graeca 16 i 17, Reimer, Berlin 1887. (16); 1888. (17). Nadalje u bilješkama: *In phy.*

17

In phy. 244.6–9.

18

Ibid., 39.2. Usp. *Ibid.*, 93.7–8 (ή ὕλη δέχεται τὸ ποσόν – πρῶτον γὰρ ποσοῦται καὶ

γίνεται τριχῆ διαστατή); 516.25–26 (ή ὕλη ποσωθεῖσα); 520.21–22 (ὕλη... ἡ ποσωθεῖσα, ἥτις ἐστὶ τὸ τριχῆ διαστατόν); 621.22–23 (ὕλην... τὴν πεποσωμένην).

19

Treba imati u vidu da je trodimenzionalnost lišena kolikoće, u smislu da predstavlja protežnost bez konkretne, mjerljive veličine (dužine, širine i dubine). Ona je neodređena (τὸ ἀόριστόν ἐστὶν τριχῆ διαστατόν, *Contra Proclum* 405.26 (Johannes Philoponus, *De aeternitate mundi: contra Proclum*, Hugo Rabe (ur.), Teubner, Lipsiae 1899.), točnije njezin »obim« je neodređen u odnosu na veličinu i malenost (ἐστὶν ὄγκος τις τριχῆ διαστατός ἀόριστος μεγέθει τε καὶ σμικρότητι, *Contra Proclum* 424.10–11), pa u tom smislu predstavlja subjekt i za samu veličinu. Filopon je, koliko je nama poznato, jedini autor koji trodimenzionalnost definira kao masu (ὄγκος).

20

Usp. *In phy.* 407.23–410.1, prema: Frans A. J. de Haas, *John Philoponus' New Definition of Prime Matter. Aspects of Its Background in Neoplatonism and the Ancient Commentary Tradition*, E. J. Brill, Leiden 1997., str. 21–22.

21

In phy. 579.3–6. Usp. *Ibid.*, 561.3–24, prema: R. Sorabji, *Matter, Space, and Motion*, str. 24. Zanimljivo je da Filopon ovdje rabi glagolski oblik ὑποστῆναι, od gl. ὑφίστημι (»postavljati se«, »staviti pod što«, »podložiti se komu« itd.) umjesto uobičajenog εἶναι (»biti«, »postojati«), da bi pokazao da se postojanje prvotne tvari i trodimenzionalnog tijela bez kakvoća ontološki razlikuje od postojanja nekog konkretnog tijela. Protežnost kao vrsta kolikoće ne može postojati odvojeno od supstancije (οὐσία).

ima određenu konstantnost i postojanost, jer kada jedna forma nestane – u njoj se javljaju druge forme.²² Čini se da Filoponovo tumačenje izvire iz njegova nezadovoljstva tradicionalnim konceptom prvotne tvari, kao bezobličnog, netjelesnog i neodredivog subjekta, koji nije u stanju objasniti niti jedan fizički fenomen, poput protežnosti ili dijeljenja. Zbog toga i uvodi koncept neodređene, kvantificirane tvari, koja, kao fizički entitet, postaje subjektom svih fizičkih promjena, i koju sve više poistovjećuje s trodimenzionalnom protežnošću.²³ Također, ovakvom eksplikacijom Filopon želi distingvirati uobičajene kvalitete (toplotu, hladnoću, težinu i sl.) od svojstva protežnosti. Premda tvar može postojati bez ovih kvaliteta, nezamislivo je da ona može opstojati bez protežnosti, iz čega slijedi da protežnost mora biti inherentno svojstvo prvotne tvari. Drugim riječima, ono što uzrokuje protežnost i samo mora biti protežno. Prema njegovu shvaćanju, apstraktna tvar, kao koncept, već je δεύτερον ὑποκείμενον koja dopušta trodimenzionalnost, a na osnovu nje i kvantifikaciju. S obzirom na to da nijedna akcidencija ne može postojati odvojeno, već samo sa ili zahvaljujuću supstanciji, ona je uvijek isprepletana s njom, ali i s nizom drugih akcidencija u nekoj konkretnoj stvari. Iz toga slijedi da mjerljiva dimenzionalnost mora biti prisutna u bilo kojoj protežnosti, ali da još uvijek ne mora biti fizičko tijelo, niti se mora priznati njezino odijeljeno postojanje.

Ova Filoponova interpretacija, koja je zapravo dio analize odjeljka 190a31–b23 Aristotelove *Fizike*, teško je održiva, jer za Aristotela protežnost (διάστημα) niti je neodređena niti je nužno trodimenzionalna. Ona je shvaćena kao unutrašnji interval veličine, iz čega slijedi da διάστημα pripada veličini, u jednoj od tri moguće dimenzije (*Phys.* 209 b5–6, 211 b5–11). Aristotel ne može prihvatiti neodređenu protežnost, jer ukoliko pripada veličini, utoliko i protežnost mora biti konačna i određena.²⁴ Također, zaključak iz polemičkog odjeljka Z knjige (*Met.* 1029 a7–33), u kojemu Aristotel pokazuje da tvar ne može biti οὐσία, ne opravdava Filoponovu naknadnu stratifikaciju tvari. Tvar *per se* lišena je svih određenja, uključujući i protežnost. Jednako, Aristotel nema običaj da izdvaja trodimenzionalnost u odnosu na ostala svojstva. Štoviše, tvrdi da je tvar neodvojiva, da podleže (ὑποκειμένην) svim suprotnostima,²⁵ što znači da nema neku izdvojenu suprotnost koja bi bila njezino obilježje. S druge strane, činjenica da Aristotel, u ulomku iz Z knjige – opisujući postupak apstrahiranja kolikoća od prvoga subjekta (τὸ ὑποκείμενον πρῶτον), shvaćenog kao složevina tvari i oblika (μορφή) – izostavlja protežnost, potiče zastupnike teze o protežnosti prvotne tvari na ideju da bi i krajnje podležeće, tj. *prima materia*, ipak mogla biti protežna.²⁶

3. Trodimenzionalnost kao οὐσία tijela

Prvu važniju naznaku promjene Filoponova gledišta u odnosu na Aristotelovu prvotnu tvar nalazimo u odjeljku *Komentara na Fiziku* u kojemu se, uz ostalo, tvrdi da je:

»... ono trodimenzionalno subjekt (ὑποκείμενον τὸ τριπλῆ διαστατόν) elemenata kao takvih i uopće (subjekt) svih stvari; to jest, tijelo bez kakvoća u odnosu na koga nastaju promjene, dok ono samo ostaje nepromjenjivo kao tijelo (ἀμετάβλητον μένον ὡς σῶμα), s osnovnim kakvoćama koje djeluju na i oko njega. U našem (spisu), *Različita promatranja* (Σύμμικτα θεωρήματα), pokazali smo da drugo podležeće (τὸ δεύτερον ὑποκείμενον) ostaje nepromijenjeno kao tijelo.«²⁷

Očito da, kako ispravno zapaža i Christian Wildberg, već u *Komentarima na Fiziku* ideja o prvoj tvari ima sporednu ulogu i da ona svoje mjesto ustupa

učanju o trodimenzionalnoj protežnosti kao nepromjenjivom subjektu svih fizičkih promjena. Stavljanjem trodimenzionalne protežnosti u prvi plan Filopon preinačuje Aristotelovu ontologiju i dovodi u pitanje ulogu prvotne stvari kao krajnjeg subjekta fizičkog svijeta.²⁸ Naime, on ne odbacuje načelno ideju o prvoj stvari, ali se protivi tumačenju po kojemu je *prima materia* bezoblična, netjelesna i lišena forme. Tvrdnja da tvar mora biti bezoblična samo je pretpostavka (αίτημα) bez dokaza. Ništa što postoji u fizičkom svijetu, bez obzira jesu li u pitanju prirodni fenomeni ili artefakti, ne može postojati bez forme (εἶδος-a), zato što svaka stvar kao svoje podležee ima tvar snabdjevenu odgovarajućom formom (εἰδοπεποιημένην ὕλην).²⁹ Komad drveta već posjeduje formu prije nego što posluži kao »tvar« za različite stolarske proizvode, baš kao i bronca u odnosu na kip ili tijelo u odnosu na životne funkcije duše. Iako je nezamisliva bez određene forme, tvar – pod kojom Filopon podrazumijeva trodimenzionalnu protežnost, odnosno tijelo bez kakvoća – razlikuje se od svih ostalih formi čiji subjekt predstavlja, te se samo u tom smislu može opisati kao uvjetno bezoblična. U biti, tvar je konkretan fizički entitet koji posjeduje stvarnu egzistenciju (φυσικόν τι πᾶγμα ὑφεστός), suglasno osnovnom razlogu njezina postojanja (λόγος τῆς ὑπάρξεως), a to su forma (εἶδος) i bit (οὐσία). Činjenica da »ono trodimenzionalno« posjeduje formu i da nije bezoblično ne sprječavaju ga da bude prvotna tvar.³⁰

Filopon se suočio s mogućim prigovorom da trodimenzionalna protežnost spada u kategoriju kolikoće i da kao takva ona može biti samo akcidencija biti, tj. mora imati neki subjekt. S obzirom na to da je kolikoća (ποσόν) uvijek povezana sa supstancijom (οὐσία) i da protežnost spada u kategoriju kolikoće, onda bi odvajanje protežnosti od tijela impliciralo odvajanje kolikoće od supstancije, što je nemoguće. Iz prethodnog slijedi da zasebna, samoopstojeća protežnost ne može postojati. Čini se da je argument dovoljno snažan da pobije pretpostavku o odvojenoj protežnosti. U svom odgovoru Filopon skreće pažnju na slabost naših osjeta i relativnost naših metoda prilikom stjecanja znanja o prirodi stvari. Osjeti nas uvjeravaju da je kolikoća obilježje supstancije. No, isto tako se može reći da ni supstancija ne postoji neovisno od kakvoće, kolikoće i drugih atributa koji joj se pridodaju, jer mi uvijek vidimo supstanciju koja je određena nekom specifičnom kolikoćom, bojom, okusom i sl. To bi značilo da svaka prirodna supstancija, da bi postojala, mora imati određenu kolikoću. Na primjer, forma (τὸ εἶδος) neke fizičke stvari postoji samo u određenoj kolikoći. Kada nestane te kolikoće, zajedno s njom nestaje i forma. To za Filopona znači da prirodni oblici (φυσικὰ εἶδη) mogu postojati u kolikoći kao u podležecem (ὡς ἐν ὑποκειμένῳ). Ovim domišlja-

22
In phy. 579.10–11.

23
Usp. *In phy.* 225.14 i dalje; 579.3–5.

24
Usp. Mary Krizan, »Prime Matter Without Extension«, *Journal of the History of Philosophy* 54 (2016) 4, str. 523–546, ovdje str. 528–530, doi: <https://doi.org/10.1353/hph.2016.0069>.

25
De Gen. et Corr. 329 a31–33.

26
Usp. M. Krizan, »Prime Matter Without Extension«, str. 527.

27
In phy. 156.13–17.

28
Usp. Christian Wildberg, *John Philoponus' Criticism of Aristotle's Theory of Aether*, Walter de Gruyter, New York 1988., str. 211.

29
Contra Proclum 426.12.

30
Ibid., 427.5–428.3.

njem Filopon djelomično preinačuje shemu Aristotelovih kategorija, hipotetički tvrdeći da ni supstancija ne može biti samodovoljna, bez drugih kategorija. Ideja koja leži u osnovi njegove hipoteze jest ta da nam čulni opažaj ne može osigurati dovoljan razlog za prihvaćanje samodovoljnosti supstancije. Time želi pokazati da se priroda stvari ne može opovrći pretpostavkom da kolikoća ne može imati samostalno postojanje. Filopon savjetuje svoje kritičare ili da jasno dokažu kako takva protežnost ne postoji, ili da puste činjenice da govore za sebe. Kada promatramo stvari naše postavke (θέσεσιν) nužno moraju biti suglasne činjenicama, tj. samoj prirodi stvari (τῶν πραγμάτων ἀκολουθεῖν φύσιν) – nikako obratno – čak i onda kada se činjenice razlikuju od trenutalnog opažaja.³¹

Da bi pokazao kako je trodimenzionalnost, kao samoopstojeći (αὐθυπόστατον) i neodredivi (ἀόριστον) entitet, subjekt (ὑποκείμενον) za sve fizičke stvari, Filopon razlikuje »bitnu kakvoću i kolikoću« (οὐσιῶδες ποσὸν καὶ ποιόν)³² – koje pripadaju nekoj stvari i određuju njezinu bit, ali ne kao njezini dijelovi – od kakvoće i kolikoće kao akcidencija. Trodimenzionalnost je poistovjećena s bitnom kolikoćom, tj. sa samoopstojećom i neodredivom »masom« (ὄγκος). Kao takva ona nije tek »akcidentalna kolikoća« (ποσὸν συμβεβηκός), već »bit tijela« (τοῦ σώματος οὐσία). Tek se pridodavanjem akcidencija veličine, odnosno malenosti, ova neodređena trodimenzionalnost uobličava i prelazi u različite vrste tjelesnih biti, dok sama ostaje nepromijenjena.³³ Kao samoopstojeća ona je *ipso facto* krajnje podležeće svih prirodnih formi (εἰδῶν), i nije joj nužna još neka podležeća tvar. Njezinim spajanjem s bitnim kakvoćama nastaju konkretne fizičke pojavnosti poput vatre, vode i sl.³⁴ To znači da ono trodimenzionalno nije neko od svojstava opažajnog svijeta, još manje akcidentalno svojstvo, već *conditio sine qua non* njegova opstojanja. Kada tijelo ne bi imalo obim, odnosno trodimenzionalnu protežnost, onda ne bi bilo ni tijela, jer je: »nemoguće zamisliti tijelo bez trodimenzionalnosti«.³⁵ Zato je ona nužna, a time i supstancijalna. Priznati supstancijalnu prirodu trodimenzionalnosti znači otkloniti svaku sumnju da je ona akcidencija, odnosno kvantitativno svojstvo fizičkog tijela.

Drugi prigovor s kojim se Filopon suočava vezan je za obrazloženje da prvotna tvar mora biti bezoblična (ἀνείδεον), što nije slučaj s onim trodimenzionalnim, jer je ono forma jednostavnog tijela. Ukoliko bi trodimenzionalna protežnost bila prvo podležeće (τὸ πρῶτον ὑποκείμενον) svih stvari, utoliko bi iz toga slijedilo da forma podliježe formi, što je nezamislivo. Stoga, ako tvar i prvo podležeće moraju biti bezoblični, onda ono trodimenzionalno ne može biti ta tvar (οὐκ ἂν εἴη τὸ τριχῆ διαστατὸν ὕλη).³⁶ Drugim riječima, ukoliko ono trodimenzionalno želi biti prvo podležeće, utoliko ono mora biti lišeno forme da se ne bi prekršilo logičko pravilo po kojemu neko podležeće mora biti drugačije od onoga čemu služi kao podležeće. U odgovoru na navedenu primjedb, Filopon ističe da je tvrdnja da tvar mora biti bezoblična samo pretpostavka, ne i dokaz (οὐκ ἀπόδειξις). On podsjeća da izraz »bezoblična tvar« ima smisla samo ako on znači da prvotna tvar još uvijek nema nikakav oblik, kao što komad bronce još uvijek nema oblik kipa. Čak i kada bi postojala tvar bez oblika mi bi morali dati prirodno objašnjenje (φυσικός λόγος) za takvo što, makar nam ono bilo neizrecivo. Ukoliko bi takvo objašnjenje izostalo, utoliko se ni tzv. prvotna tvar ne bi mogla ubrojiti među postojeće stvari. Po Filoponu se prirodno objašnjenje bilo koje stvari, pa i same stvari, vezuje za njezinu formu na osnovu koje svaka stvar postoji. Stoga će i objašnjenje (λόγος) stvari kao takve, ako ona nije samo prazna riječ već fizička

stvar koja zbiljski postoji, biti u suglasnosti s onim što omogućuje njezino postojanje, a to su njezina forma i njezina bit (εἶδος αὐτῆς ἐστὶν καὶ οὐσία). Tvrditi da je tvar bezoblična isto je što i reći da ona uopće ne postoji. Filopon, konačno, smatra da to što trodimenzionalna protežnost posjeduje određenu formu i što samim tim nije bezoblična ne može biti prepreka da, kao takva, ne bude prvotna tvar (εἶναι πρώτην ὕλην τὸ τριχῆ διαστατὸν).³⁷ Na osnovu prethodne argumentacije, koja je ovdje sumarno rekapitulirana, Filopon izvodi sljedeći zaključak:

»Ukoliko je pokazano da ništa drugo ne podliježe onom trodimenzionalnom, već da je ono samo podloga svemu, utoliko je razvidno da je (ono) najjednostavnija (od stvari) i tvar svemu, i da nije složevina (σύνθεσιν) nečega drugog. Ako je tako i ako je ono trodimenzionalno samopostojeće, i ako se u njemu ne može uočiti bilo kakva promjena, onda ne postoji dokaz koji bi mogao ustanoviti da neka bezoblična tvar podliježe prirodnim tijelima, već se prirodne stvari moraju svesti na ono od čega u krajnjem slučaju ovisi, (bez obzira na to) želi li ga netko nazivati prvim podležećim ili tvarju (εἶτε ὑποκείμενόν τις πρώτον εἶτε ὕλην); stoga, ne treba se sporiti oko imena (ὀνομάτων).«³⁸

Nedugo potom Filopon zaključuje:

»Prema tome, jasno je da prvo podležeće svih stvari i njihova tvar jest trodimenzionalna protežnost.«³⁹

Aristotel bi vjerojatno odbacio ovakav Filoponov zaključak, najprije zbog toga što je za Stagiranina protežnost kolikoća, a ne οὐσία.⁴⁰ Drugo, odjeljak iz *Fizike* 4.2 na koji se Filopon poziva isključivo se bavi pobijanjem pretpostavke o tvarnosti prostora i samo uzgredno služi kao izvor za određenje stvari. Odnos prostora i stvari je kompleksna tema iz razloga što je tvar i formu teško prepoznati jer nisu međusobno odvojive. Činjenica da je prostor odvojiv jasno pokazuje da se on ne može svesti na tvar.⁴¹ Štoviše, tvarna tijela gravitiraju prema svojim prirodnim oblastima, poput vatre koja se po naravi kreće nagore ili zemlje koja se kreće nadolje, što ne bi bio slučaj ako bi tvar

31
In phy. 578.5–579.18. Ovaj problem Filopon najavljuje nešto ranije (usp. *ibid.*, 561.25–27).

32
Primjeri bitne kakvoće su toplota u odnosu na vatru, težina u odnosu na zemlju, vlažnost u odnosu na zrak i vodu, slatkoća u odnosu na med i bjelina u odnosu na snijeg. S druge strane, primjer bitne kolikoće je trodimenzionalnost u odnosu na tijelo.

33
Trenutačna je veličina tijela samo akcidentalno svojstvo, a ne bit tijela kao takvog. Teza da promjene u tijelima ne nastaju zbog trodimenzionalne protežnosti, već zbog određene mjerljive kolikoće (tj. veličine i malenosti), služi Filoponu kao odgovor na primjedbu (*Contra Proclum*, 415.16–417.17) da trodimenzionalnost ne može biti prvo podležeće, jer ne ostaje nepromijenjena u slučaju količinskih promjena. Usp. *Contra Proclum* 419.16–421.4.

34
Contra Proclum 421.16–425.14.

35
Ibid., 425.5–6.

36
Ibid., 425.25–426.4.

37
Ibid., 425.5–428.5.

38
Ibid., 428.14–25.

39
Ibid., 440.6–8.

40
Govoreći o trodimenzionalnosti kao određenju prostora kojim se ograničava svako tijelo (*Fiz.* 4.1 209a 3–19), Aristotel isključuje mogućnost da to određenje može imati tjelesnu prirodu, jer bi u tom slučaju određenje (tj. trodimenzionalnost) i ono što se određuje (tj. prostor) bili tijela koja zauzimaju isto mjesto.

41
Usp. *Phy.* 209b 17–29.

per se bila prostor jer bi tada ona uvijek bila na svome vlastitom mjestu, tj. prostor bi bio nešto u čemu nema kretanja.⁴² Aristotel ističe neodvojivost stvari od konkretnih prirodnih fenomena, naspram odvojenosti praznog prostora ili prostiranja.⁴³ Tvar je zajednički subjekt svim prirodnim suprotnostima (toplo/hladno, suho/vlažno itd.), od kojih je neodvojiva, iako se od njih razlikuje po biću (τὸ δ' εἶναι ἕτερον), zbog čega ne može biti praznina.⁴⁴ Nadalje, iako u *Fizici* (209b 7–9) distingvira određenu (ὀρισμένον) veličinu koja je obuhvaćena npr. površinom ili granicom, od nečeg neodređenog (ἀόριστον), Aristotel ne misli da neke veličine postoje određeno, a druge neodređeno. Za njega, veličina ne postoji neovisno od konkretnih tijela koje imaju određenu veličinu.⁴⁵ S obzirom na to da je veličina uvijek *određena, konačna i cjelovita* veličina (npr. linija, površina, tijelo), onda i prostiranje mora biti svojstvo nečega što je već određeno. Mi naprosto ne možemo zamisliti neodređene kolikoće.⁴⁶ Također, ne postoji trodimenzionalna protežnost neovisno od konkretnog tijela. To bi značilo da i protežnost, poput opažljivih stvari, dopušta čitav niz mogućih određenja, što se kosi s Filoponovom idejom o neodređenoj protežnosti. Konačno, tvar je neopažljiva dok prostiranje nije (uvijek); isto tako, prostiranje ne opstaje (uvijek) tijekom promijene, za razliku od stvari.⁴⁷

Aristotel je daleko od stava da je tvar *per se* neka veličina i da ona kao veličina može biti odvojiva od tijela. Naprotiv, kada bi tvar bila odvojiva od tijela, ona ne bi gubila samo jednostavna svojstva, već i protežnost.⁴⁸ Stoga se trodimenzionalna protežnost može pripisati stvari samo ako je riječ o stvari nekog konkretnog tijela, tj. ukoliko već posjeduje neka svojstva.⁴⁹ Opet, ako je protežnost bitno svojstvo (prvotne) stvari: kako se ona, u tom slučaju, može shvatiti kao krajnje neodređeni subjekt različit od drugih elemenata? Čini se, iz svega navedenoga, da je sâm koncept neodređene protežnosti stran Aristotelovu određenju protežnosti iz njegovih »fizičkih« rasprava. Na koncu, ostaje nejasno je li Filoponova trodimenzionalna protežnost metafizički princip ili stvar za koju je dovoljno fizičko objašnjenje?

S druge strane, treba imati sluha za Filoponove motive i razloge da trodimenzionalnu protežnost shvati kao *materia prima*. Po nekim značajkama prvotna tvar i protežnost vrlo su slične. Obje se mogu promatrati kao potencijalnosti koje imaju kapacitet da u sebi prime čitav niz različitih svojstava. Također, na prvotnu tvar i protežnost gleda se kao na jednostavne entitete koji se dalje ne mogu razlagati na tvar i formu.⁵⁰ Ipak, uvjeren da prvotna tvar, na neki način, mora objasniti protežnost, a polazeći od Aristotelova stajališta da načela stvari moraju biti istog roda (ὁμογενεῖς),⁵¹ Filopon je motiviran da odbaci prvotnu tvar kao čistu potencijalnost u korist neodređene protežnosti. On smatra da tvar kao čista potencijalnost ne može biti dobar eksplanatorni princip, jer ukoliko je tvar lišena svih svojstava, a pri tom joj nedostaje i neodređena protežnost, utoliko nije jasno kako u tom slučaju ona može služiti kao subjekt za sve promjene? Stoga, zaključuje Filopon, da bi tvar bila odgovorna za protežnost tijela ona i sama mora biti bitno protežna, odnosno protežnost kao takva. Drugim riječima, on misli da uzrok protežnosti i sâm mora biti protežan, jer je forma po sebi »netjelesna i bez dijelova«, iz čega slijedi da jedino trodimenzionalna protežnost može funkcionirati kao krajnji supstrat promjena i konstituent jednostavnih elemenata, čime se osigurava protežnost u složevini (tvori i forme).⁵²

Filoponov filozofski zaokret u odnosu na njegovo ranije tumačenje aristotelovske prvotne stvari, prema mišljenju Richarda Sorabjija, odlikuju dvije novine. Prva se odnosi na uporabu izraza »δεύτερον ὑποκείμενον«, koji u nje-

govim ranijim spisima (*Komentari na Kategorije*, *Komentari na Fiziku* i vjerojatno *Različita promatranja*) označava tvar snabdjevenu trima dimenzijama, tj. trodimenzionalnu protežnost kao drugi subjekt najbliži prvoj tvari, dok u kasnijem spisu, *O vječnosti kozmosa. Protiv Prokla*, tu istu trodimenzionalnu protežnost – na koju je ranije upućivao izraz δεύτερον ὑποκείμενον i koju moramo distingvirati od prostorne protežnosti (τοπικὸν διάστημα)⁵³ – promovira u prvo podležeće svih prirodnih entiteta. Druga inovacija u Filoponovu polemičkom spisu *Protiv Prokla* jest promicanje trodimenzionalne protežnosti u »formu« (εἶδος), »supstanciju« (οὐσία), »specifičnu razliku« (διαφορά / *differentia specifica*), tj. u bitno svojstvo tijela. Trodimenzionalnost, dakle, ima dvojaku funkciju: dok služi kao prvo podležeće za sva fizička svojstva, ona istodobno određuje, odnosno definira tijelo.⁵⁴ Čini se *prima facie* da ova druga Filoponova novina narušava Aristotelov sustav kategorija time što trodimenzionalna protežnost, u novom tumačenju, prelazi iz kategorije kolikoće u kategoriju supstancije, čime dobiva nov ontološki status. Međutim, pažljivijom analizom, koju je prvi proveo nizozemski znanstvenik Frans A. J. de Haas polemizirajući protiv Sorabjjeva stajališta, može se uočiti da Filopon nema u vidu prijelaz iz jedne kategorije u drugu, već specifičnu razliku koja diferencira različite vrste bivstva. Razumnost je, uzмимо samo jedan primjer, *differentia specifica* u smislu bitne kakvoće koja odvaja čovjeka od drugih životinjskih vrsta i koja je podređena kategoriji supstancije, s obzirom na to da predstavlja kakvoću. Po istoj analogiji ni trodimenzionalna protežnost nije zasebna οὐσία, nego bitna kolikoća (οὐσιῶδες ποίόν), odnosno određujuća *differentia specifica* tijela, što joj omogućava da bude ne samo subjekt tje-

42

Phy. 210a 2–5.

43

Ibid., 212a 1–7.

44

Ibid., 217a 11–26.

45

Ibid., 211b 14–18.

46

Mem. 450a 4–7.

47

Phy. 217a 27–b11.

48

De Gen. et Corr. 320a 35–b1.

49

Protežnost kod Aristotela ne obuhvaća samo trodimenzionalne veličine. Osim trodimenzionalne on još razlikuje jednodimenzionalnu (linija) i dvodimenzionalnu protežnost (površina, prostor). Usp. *De Cael.* 268a 6–10. Aristotel primjećuje da tijela, kao trodimenzionalne veličine, imaju jasne granice – njihove površine. Tijelo se stoga može shvatiti kao spoj tvari i forme, gdje je tvar *protežnost*, a forma *površina* koja omeđuje protežnost. Aristotel katkad definira tijelo kao ono što je ograničeno površinom. Usp. *Phy.* 204b 4–7.

50

Usp. R. Sorabji, *Matter, Space, and Motion*, str. 12.

51

De Cael. 306a 8–11.

52

Contra Proclum 439.16–25. Usp. *Ibid.*, 440.7–11 [»Stoga je i iz ovoga razvidno da je ono trodimenzionalno (τριχῆ διαστατόν) prvo podležeće svih stvari, ili tvar (τὸ πρῶτον ἀπάντων ὑποκείμενον καὶ ἡ ὄλη) koja, budući djeljiva po prirodi, postaje uzrokom (αἰτίον) dijeljenja i protežnosti za forme koje su u njoj smještene (ὑφισταμένοις εἶδεσιν)«].

53

Za Filopona je prostor netvarna, netjelesna, nepokretna i nepromjenjiva trodimenzionalna protežnost, bez fizičkih tijela. Ipak, odvojenost i nezavisnost prostorne od fizičke protežnosti isključivo je logička, jer u stvarnosti prostor bez fizičkih tijela ne postoji, kao što ne postoji ni tvar bez određene forme. Detaljnije o Filoponovoj teoriji prostora vidi kod: David Sedley, »Philoponus' Conception of Space«, u: Richard Sorabji (ur.), *Philoponus and the Rejection of Aristotelian Science*, Duckworth, London 1987., str. 140–153.

54

Usp. R. Sorabji, *Matter, Space, and Motion*, str. 26–27.

lesnih svojstava nego i određujuće svojstvo tijela, čime sustav Aristotelovih kategorija ostaje nenarušen.⁵⁵

4. Razlozi za promjenu stava o prirodi prvotne tvari

S obzirom na to da je u Filoponovoj misli jasno sprovedeno razlikovanje između prvobitnog opisa trodimenzionalnog subjekta kao akcidence i njegova konačnog određenja kao krajnjeg podležećeg i biti tijela, ostaje nam da, u nastavku, kažemo nešto i o mogućim motivima za reviziju početne ideje. U komentarima na *Fiziku* (oko 517) Filopon slijedi Aristotela kada opisuje tvar kao prvo podležeće, dodajući da trodimenzionalnost može isključivo služiti kao subjekt za kvantitativna svojstava, na koji se potom spaja subjekt s kvalitativnim svojstvima. Samo dvanaest godina kasnije (529) isti autor sugerira da se trodimenzionalna protežnost percipira kao prvo podležeće, čime i sama tvar postaje protežnost *per se*, a ne nešto što je obdareno protežnošću; time se tvar ne poima samo kao temelj svih tjelesnih promjena, već i kao tjelesnost koja se definira kroz trodimenzionalnost i koja služi kao osnova za sva naknadna određenja fizičkih stvari. Unatoč tome, treba uzeti u obzir da prijelaz između ovih dvaju ipak bitno različitih gledišta o prirodi stvari nije bio rezolutan i neočekivan, već da je prije riječ o preispitivanju određenih uvida iz Filoponovih ranijih spisa. Tako se već u prvoj knjizi komentara na Aristotelovu *Fiziku* nagovještava potreba za posebnom studijom (ιδίαις θεωρίαις) koja bi ispitala može li se trodimenzionalnost promatrati kao bitno svojstvo tijela.⁵⁶ No, iako se tu doista spekulira o trodimenzionalnosti kao mogućoj bitnoj osobitosti (ὡς διαφορά) tijela, Filopon još uvijek ne odustaje od prvotne tvari kao krajnjeg subjekta svih fizičkih promjena. Uz to, njegova nova definicija slična je tradicionalnoj u smislu da ne pretpostavlja samostalno postojanje prvotne tvari. Najznačajniji je *novum* inzistiranje na njezinoj protežnosti koja se sada shvaća kao trodimenzionalnost.

Što se samih motiva tiče, Richard Sorabji inzistira na filozofskoj nastrojenosti Filoponovih poticaja. Opisujući tvar kao tijelo ovaj je kršćanski novoplatoničar, po mišljenju Sorabjija, imao u vidu dva bitna razloga. Prvi, ukoliko bi tvar bila netjelesna, utoliko bi i sve fizičke stvari morale posjedovati takvu osobinu, jer su i njihove kakvoće (tj. forme / τὰ εἶδη) također netjelesne. Drugi, ako trodimenzionalni subjekt kao tvar čini bit tijela, onda i sâm subjekt mora biti tjelesan.⁵⁷ Bit je samopostojeća i bez subjekta, stoga »ono trodimenzionalno«, pojmljeno kao bit, mora biti nekakav oblik tjelesnosti da bi poslužilo kao krajnji subjekt svih fizičkih formi. Drugim riječima, Filopon postaje svjestan da novoplatonovska, a u biti aristotelovska ideja o netjelesnoj tvari kao subjektu fizičkih tijela ne doprinosi razumijevanju tijela kao takvog.⁵⁸ Čak je i nama, iz današnje perspektive, ideja o trodimenzionalnoj protežnosti bliža i prihvatljivija od nekog neodređenog, bezobličnog entiteta koji služi kao krajnji subjekt svih tjelesnih promjena.⁵⁹ Osim toga, njegovo τριχῆ διαστατόν anticipira kartezijansku *res extensa*, iako Descartes nikada ne bi dopustio diferenciranje prostora i tjelesne protežnosti.⁶⁰

Ipak, nevezano za naš dojam ili za to što drugi misle o Filoponovim motivima, čini se da i on sâm, prilikom opovrgavanja jedanaestog dokaza iz Proklova spisa *O vječnosti svijeta*, nagovještava stvarne razloge za promjenu vlastitog stava. Teorija o tvari, razvijena u ovom dokazu, motivirana je nastojanjem da se opovrgne Proklov dokaz o vječnosti svijeta.⁶¹ Odbacivanje aristotelovske ideje o *prima materia* poslužiti će Filoponu kao uvjet osporavanja stajališta da

svijet ne može nastati ni iz čega. On je, naime, uvjeren da su raniji mislioci poticali raspravu o podrijetlu i prirodi tvari da bi priskrbili dokaze o vječnosti i nepromjenjivosti kozmosa. Zbog toga je smatrao uputnim da, prije no što ukaže na neodrživost ideje o vječnosti svijeta, napravi digresiju o prirodi tvari.⁶² Činjenica da trodimenzionalna protežnost ostaje nepromijenjena tijekom nastajanja i propadanja fizičkih stvari ne znači da ona jednom za uvijek (καθόραξ) ostaje nepromjenjiva.⁶³ Iz toga izvodi zaključak da, ukoliko svijet ima početak, utoliko ni tvar nije nužno vječna i ima temporalno ishodište.⁶⁴ Principijelna konačnost tvari, te mogućnost njezina nastajanja i propadanja bitna je za dokazivanje kršćanske predodžbe o stvaranju svijeta ni iz čega. No, unatoč njegovim nedvojbenim kršćanskim motivima nesporno je da se debata, najvećim dijelom, vodi u kontekstu čisto filozofske rasprave. O tome svjedoči činjenica da su autorova oslanjanja na Sveto pismo i uporaba teološke argumentacije, u spisu *Protiv Prokla*, zanemarivi.⁶⁵ Argumentativna strategija koja bi se zasnivala na dogmatskim principima kršćanske vjere ne bi bila dovoljno učinkovita, niti bi naročito inspirirala njegove poganske, filozofski obrazovane neistomišljenike. Štoviše, Filoponovo preispitivanje Aristotelove i Proklove teorije o vječnosti svijeta više je provođeno u referencijskom okviru novoplatonovske filozofije nego u duhu njegovog *Credo*. Filopon, primjerice, nikada ne tvrdi izravno da je Bog tvorac svijeta, niti pokušava dokazati kako Bog stvara tvar, tj. podležeće svijeta. On samo želi osigurati teorijske uvjete koji će isključiti pretpostavku da postojeće stvari mogu jedino nastati od već

55

Usp. F. A. J. de Haas, *John Philoponus' New Definition of Prime Matter*, str. 172–180. De Haas ovdje istupa protiv argumenata Richarda Sorabjia izloženih u prvom izdanju zbornika *Philoponus and the Rejection of Aristotelian Science* (ur. Richard Sorabji, Cornell University Press, Ithaca, New York 1987., str. 19, 23–24), kao i protiv njegovih nalaza iz monografije *Matter, Space, and Motion* (usp. str. 28). Sorabji je u drugom izdanju navedenog zbornika ipak korigirao svoje stavove pod utjecajem de Hasove argumentacije. Usp. Richard Sorabji (ur.), *Philoponus and the Rejection of Aristotelian Science*, drugo izdanje, Institute of Classical Studies, London 2010., str. 19–20.

56

In phy. 39.3–5.

57

Usp. R. Sorabji, *Matter, Space, and Motion*, str. 37.

58

Usp. C. Wildberg, *John Philoponus' Criticism of Aristotle's Theory of Aether*, str. 218.

59

Dojam je da Filopon, preko svoje dekonstruktivne argumentativne sheme, nastoji uvjeriti čitatelja da teorija o bezobličnoj i bestjelesnoj tvari odstupa od fundamentalnih fizičkih zakona, za razliku od tvari shvaćene

kao jednostavna tjelesnost koja izravno ovisi od tih zakona. Ako ništa drugo, tvar pojmljena kao jednostavna, podležeća tjelesnost empirijski je provjerljiva i po Filoponovu uvjerenju racionalno dokaziva.

60

Usp. R. Sorabji, »John Philoponus«, u: R. Sorabji (ur.), *Philoponus and the Rejection of Aristotelian Science*, drugo izdanje, str. 41–81, ovdje str. 59 i 61–62.

61

Doduše, Filopon i u komentarima na *Fiziku* (*In phy.* 54.32–35) dopušta mogućnost da tvar nastane istodobno s formama, intervencijom tvoračkog uzroka (ὕπο τῆς δημιουργικῆς αἰτίας). Isti uzrok koji stvara forme ni iz čega (ἐκ μὴ ὄντος) može stvoriti i tvar, paralelno s formama, i tako biti Tvorac *in toto* (ἐξ ὀλοκλήρου δημιουργός).

62

Contra Proclum 407.16–21.

63

Ibid., 457.16–23.

64

Ibid., 458.5–7; 15–19.

65

Usp. Frans A. J. de Haas, *John Philoponus' New Definition of Prime Matter*, str. xviii–xix.

postojećih stvari.⁶⁶ Filoponovi argumenti ponajviše se oslanjaju na novoplato-
novske rasprave o protežnosti, veličini, obimu, prostoru, ali i teškoći transfor-
macije netjelesne tvari u trodimenzionalno tijelo kao općeg uvjeta postojanja
svih tijela. Ipak, njegova digresija o prirodi tvari, prema mišljenju de Hasa,
nije bitno doprinijela raspravi o porijeklu svijeta, iz jednostavnog razloga što
obrana ideje o stvaranju *ex nihilo* to nije ni zahtijevala.⁶⁷ Filopon se naprosto
spori s Proklovom i uopće dominantno helenskom pretpostavkom da: »sve što
je stvoreno mora biti stvoreno iz nečega i da ne može biti stvoreno ni iz čega
(ἐκ μηδενὸς)«. ⁶⁸ On je zainteresiran za problem kao takav uz želju da pokaže
da se novim određenjem tvari mogu riješiti neka fizička, ali i metafizička pita-
nja. To dalje navodi na pomisao da se nov pristup razumijevanju prirode tvari
razvio i prije nego što se on, kao kršćanski pisac, posvetio sistematskoj kritici
poganske filozofije i obrani kršćanske dogme o stvaranju.⁶⁹

Prethodnom konstatacijom ne može se ignorirati činjenica da je rasprava o
prvoj tvari i ulozi trodimenzionalnosti bliska raspravi o stvaranju svijeta.
Ideja po kojoj je trodimenzionalna protežnost jedini zajednički subjekt cijelo-
g kozmosa – ne samo za pojavnu nego i za nadlunarnu oblast – ukazuje na
tvarnu ujednačenost univerzuma, što je suprotno Aristotelovoj kozmologiji u
kojoj se, pored očite ontološke podvojenosti između sublunarne i nadlunarne
sfere, postuliraju i različiti elementi, uključujući i drugačije tvarne subjekte
za svaku od sfera. Krajnja konzekvenca ideje po kojoj sva tijela imaju jedin-
stveni (trodimenzionalni) tvarni subjekt jest njihova propadljivost – u smislu
da nijedno tijelo nije samoopstojeće i da je njegovo trajanje (makar bilo i
neprolazno) uvjetovano Božjom voljom – što je, dakako, suglasno kršćan-
skom gledištu koje Filopon neizravno nastoji potkrijepiti znanstvenim uvi-
dima svoga vremena. Ipak, uzimajući u obzir motive ove iznimno zanimljive
i kompleksne rasprave o prirodi tvari pouzdano se može zaključiti da je ona,
na kraju, odraz kasnoantičkih refleksija i dijalektičkih prijepora oko jednoga
vexata quaestio čije začetke nalazimo još kod predsokratovaca, a čijem će
se rješavanju gorljivo posvetiti njihovi brojni filozofski nasljednici – kako
poganski, tako i kršćanski. Stoga i Filoponov spor s Prokлом oko prirode
prvog subjekta opažajnog svijeta ima čvrstu filozofsku osnovu i leži izvan
ideoloških podjela koje bi imale za cilj još veću polarizaciju kršćanstva i
poganstva ili obznanu konačnog trijumfa kršćanskog svjetonazora nad svje-
tovnom filozofijom Grka. Prethodna ocjena nije protivna činjenici da odre-
đene Filoponove pretpostavke izvire iz kršćanske teologije stvaranja, koja
je u njegovo vrijeme još uvijek bila u svom začetku. Također, pažljivim pro-
učavanjem Filoponovih komentara na *Fiziku*, posebno imajući u vidu teo-
riju gibanja i argumentaciju koja se tiče trodimenzionalne protežnosti, jasno
se uočava nastojanje da se izgradi jedan fizički sustav koji će poslužiti kao
logičko utemeljenje za njegove kasnije teološke uvide.

66

Filopon će i u svome jedinom sačuvanom teo-
loškom spisu na grčkom jeziku (*O stvaranju
svijeta* 80.15–17) tvrditi da će zauvijek ostati
nepoznato kako, kojim redom i kada je Bog
odredio početak (τὴν ἀρχήν) svijeta (usp.
Joannis Philoponi, *De officio mundi libri VII*,
Walter Reichardt, Teubner, Lipsiae 1897.).

67

Usp. Frans A. J. de Haas, *John Philoponus' New Definition of Prime Matter*, str. 284.

68

Contra Proclum 314.13–15.

69

Usp. Frans A. J. de Haas, *John Philoponus' New Definition of Prime Matter*, str. 292.

5. Zaključak

Filoponovo ponovno vrednovanje tradicionalnog koncepta prvotne tvari može se podijeliti na dvije ključne faze u kojima se razmatra značaj ideje o trodimenzionalnoj protežnosti u kontekstu njegove metafizike tvari. Prva faza obuhvaća shvaćanje trodimenzionalnosti kao akcidence prvotne tvari, gdje se ona ne smatra bitnim svojstvom, već dodatnom karakteristikom koja proizlazi iz postojanja tvari. U ovoj fazi, *prima materia* promatra se kroz prizmu Aristotelovih ideja, s naglaskom na njezinoj ulozi kao temelju svih fizičkih promjena, ali bez prepoznavanja trodimenzionalnosti kao bitnih svojstva. U drugoj fazi, nezadovoljan načinom na koji tradicija objašnjava prvotnu tvar, Filopon redefinira svoju ideju o trodimenzionalnosti, smatrajući je bitnom karakteristikom tvari. Sama trodimenzionalnost postaje prvotna tvar i krajnji subjekt svih prirodnih entiteta. Ova promjena u percepciji označava Filoponov »ontološki rez«, gdje se trodimenzionalnost prepoznaje kao ključni element koji omogućuje razumijevanje promjena u fizičkom svijetu, ali i kao jedinstveni entitet koji povezuje cijeli kozmos. S druge strane, njegovo ustrajavanje na trodimenzionalnosti kao subjektu svih fizičkih oblika i kvantificiranoj materiji, može se smatrati odstupanjem ili pogrešnim u kontekstu tradicionalnog aristotelovskog shvaćanja tvari. Ova odstupanja ukazuju na Filoponovu težnju da razvije vlastitu filozofsku perspektivu, ali također mogu dovesti do nesporazuma u vezi s Aristotelovim izvornim tekstovima. Filoponova filozofija iz ove faze bila je pod utjecajem teološke rasprave o stvaranju *ex nihilo*, što ukazuje na njegovu želju da osnaži kršćansku ktisologiju i poveže je s filozofskim uvidima. Njegova ideja o trodimenzionalnoj protežnosti kao bitnom svojstvu tvari može se smatrati i odgovorom na teološke izazove. Uprkos tomu što ima reputaciju kršćanskog autora, Ivan Filopon ne oslanja se bitno na tradicionalnu kršćansku apologetiku, već na argumentativnu strategiju, svojstvenu novoplatonovskoj filozofskoj tradiciji. Ipak, razlike su između Filoponove prve i druge filozofske faze značajne, s obzirom na promjene u njegovom shvaćanju tvari, utjecaju kršćanske teologije, tumačenju Aristotelove filozofije i pristupima ontologiji. Ove promjene odražavaju njegovu evoluciju kao filozofa i teologa u kontekstu kasne antike.

Dušan Ignjatović

Three-Dimensionality as an Oúσία of Body

The Relationship Among Body, Matter, and Extension in John Philoponus' Thought

Abstract

The article investigates the place, role, and importance of the idea of three-dimensional extension in the context of Philoponus's metaphysics of matter. We can clearly discern two different phases in its development: (1) in which the three-dimensionality is understood as an inseparable accident of Aristotelian prime matter, and (2) in which the three-dimensionality itself becomes the prime matter and the ultimate subject of all natural entities. The paper argues that this ontological »cut« of Philoponus, despite unambiguous philosophical motives, was indirectly inspired by the theological debate on the creation ex nihilo.

Keywords

John Philoponus, Aristotle, prime matter, three-dimensional extension, body